

Аграрна политика црногорске владе у крајевима ослобођеним у Балканском рату 1912 године

У току ослободилачке борбе против Турака у Балканском рату присаједињена је Црној Гори знатна територија врло значајна за даљи развој државе у сваком погледу, посебно у погледу политичког и економског јачања земље. Припајањем Пљеваља, Бијелог Поља, Берана с Рожајем, Плава и Гусиња и Пећи и Баковице знатно је проширена Црна Гора и увећан број њених становника, Овим се, разумије се, поставило доста нових питања и испријечило не мање тешкоћа при спровођењу организације власти, а нарочито због сложености питања и посебности друштвених услова карактеристичних за доба живота под турском влашћу у тим крајевима. Прилично једноставне мјере државне власти, доношене за дотадању територију Црне Горе, нијесу биле довољне да регулишу сложеније односе и ријеше нове и замашније проблеме којих је, присаједињењем ових подручја, црногорска држава имала много више, и то баш у ситуацији уочи Првог свјетског рата, што је, разумљиво, наметало још веће тешкоће, захтијевало брзи рад и поред тога што је било доста несигурности у спровођењу, на примјер, неколико одлука у вези са потребом насељавања Црногораца у Метохији, које је моментано тада било једно од најважнијих питања. Црногорска влада је рачунала да ће се проширењем државне територије ријешити питање потреба за земљом и на тај начин омогућити људима да не морају да иду на рад у иностранство ради зараде. Ово се најјасније види из Програма владе која је с њим изашла пред Народну скупштину 15 јануара 1914. Тада је њен претсједник Јанко Вукотић о овоме рекао следеће: „Наши добитци у новим крајевима Црне Горе пружају простране земље за насељавање. Да би се ти крајеви опет повратили своме народу — национализирали и да би се нашим грађанима који оскудијевају земљом пружила прилика да до ње дођу и да је разумно обраде, ријешени смо да питање о насељењу регулишемо, што се прије може, законским путем. Тијем ћемо спријечити још и тако штетну сеобу у Америку ради зараде. Проширењем Црне Горе добили смо и аграрно питање, које је од великог економског и

политичког значаја и ми ћемо ићи на то да га држава ријеши у корист своју и народну без потреса и трзавица“.¹

1) ОРГАНИЗАЦИЈА НАСЕЉАВАЊА

Прве мјере које је предузела црногорска влада у циљу извођења припрема за насељавање Црногораца у крајевима ослобођеним у првој половини новембра 1912 односиле су се на организовање Аграрне комисије која је због настављеног рата могла да почне с радом у децембру 1913 године. Комисију одређену од стране Министарског савјета, сачињавали су: претсједник Мило Татар и чланови: Јеврем Бакић, сердар Ристо Рашковић и Станко Тиодоровић. Геометри Комисије били су: Блажо Вучинић, Вуко Томановић, Душан Чакић и Рад. Поповић. Комисија је касније допуњена са још два члана: Николом Вучинићем и Мехмедом Соколовићем. У циљу обезбјеђења на располагању су имали 20 војника.² Комисија је имала да изврши врло обимне задатке: да попише становништво и сву његову непокретну имовину, да направи инвентар државне имовине којом је требало располагати при насељавању Црногораца у Метохији, да попише имовину манастирску и цамиску. Рад Комисије био је подијељен на секције, а попис по селима повјераван је претсједницима општина.³ Рад је био, види се, врло тежак и напоран и с Цетиња је скоро свакодневно потстицан. Краљ Никола је преко ађутанта истицао да је народ на великој муци и да држави у новоослобођеном дијелу треба што прије, насељењем Црногораца, обезбиједити војничку, политичку и економску сигурност. Комисији је још у почетку било стављено у задатак да до краја јануара 1914 буде начисто што се тиче количине земље и мјеста гдје кога треба населити. Није се смјело допустити да појединци иду куда хоће, већ је распоредом било одређено да се до Васојевића населе Братоножићи, па Кучи, Морачани, Ровчани и тако редом.

У почетку је напомињано да појединој породици треба да припадне 20 рала земље. Радило се ујурбано да би земља била обрађена још с прољећа 1914 године. Претсједник Комисије, М. Татар, јављао је из Вогова на Цетиње 13 децембра 1913 да раде и дању и ноћу да доврше линију дуж границе Албаније. Према количини земље која је требало да припадне држави, „царска мераја“*, на коју нико није имао право својине потврђено тапијом отприје 50 година, Комисија је имала да одлучи колико да се да поједином домаћину.⁴ Посебне тешкоће су биле при одмјеравању оних површина земље које је требало што прије населити. Из Цетиња је крајем децембра јављено Комисији да

¹ Програм Владина рада 1914, стр. 8—9.

² Историски институт ф. 159 (22. XII. 1913).

³ Исто.

⁴ Утрина, пашњак.

⁵ Исто.

је до тада одвојена површина од 650 рала врло мала за насељење, јер се на толико земље не би могло населити више од 21 породица, кад би им се издало по 30 рала. Тада је било стављено на знање Комисији да до краја фебруара 1914 треба да се населе у околини Баковице бар 2.000 породица за које би требало до тада да се нађе земље 55.000 рала.⁵ Комисија је имала да одређује за насељење, поред земаља које су власници, аге и бегови, били напустили и оних које нијесу обрађиване, царских, и земље оних сељака чије су куће биле преко граничне линије.⁶ У извјештајима Комисије је напоменуто да је само из Баковичке Нахије одбјегло са турском војском 69 посједника који су имали, појединачно до 70 рала, док је приликом премјеравања земље у 5 општина Пећког среза, стотине села, средином фебруара 1914, истакнуто да поједини бегови „не знају стање свога имања“.⁷ Рад Комисије на премјеравању земље ишао је доста споро, одјекнујући га по обимности послова које је требало свршити по наређењима из Цетиња, иако је такав рад несумњиво био скопчан са доста тешкоћа. Поред одређивања земље за насељавање, пажљиво заобилазећи имовину и највећих посједника који су били остали, и имајући муке при утврђивању површина „царских земаља“ од којих су многи присвајали најплодније дјелове, не имајући никаквих тапија о праву на тај посјед, како смо већ истакли, — требало је радити и на плану насељавања са којим је имало да се почне најдаље првих дана прољећа 1914. Из извјештаја Комисије се види да је до 13 децембра 1913 било одвојено за насељавање 6.000 рала, до 26 децембра било је премјерено уз границу 7.000 рала у удутима Дољоца, Шеремета, Пацаја и Јуника, до 8 јануара 1914 — 10.279 рала, до 11 фебруара — 13.380 $\frac{3}{4}$ рала а до 20 марта још 4.373 рала.⁸ У току премјеравања земље за насељавање истицано је, почетком јануара 1914, да на име помоћи оним породицама које мисле да се населе у Метохији преба дати: раоник, трнокоп, сјекиру, косијер, мотику, лопату, сјеме и извјесну количину хране до прве жетве.⁹ Највјероватније је да се Комисија бавила послом прикупљања и овог основног инвентара за потребе породица које је тамо требало што прије населити. У марту 1914 рад Комисије био је приведен крају. Није било разлога да се чека са насељавањем све до проналажења потребних 55.000 рала како је на то указивано са Цетиња још 27 децембра 1913 године. Ово нам говори да је било и нереалности у плановима насељавања Црногораца. Актном:

⁵ Исто (27. XII. 1913).

⁶ Исто, депеша Јанка Вукотића претј. Комисије М. Татару (дец. 1913).

⁷ Исто, извјештај претједника Комисије од 15. II. 1914.

⁸ Исто, извјештаји Комисије.

⁹ Исто (7. I. 1914).

Министарства унутрашњих дјела¹⁰ Аграрна комисија, образована свега три мјесеца раније у циљу извршења главних припрема за насељавање, била је распуштена, а геометри су имали да се јаве генералу Радомиру Вешовићу чије је сједиште било у Ђаковици, јер је он имао да руководи даљим радовима на насељавању. Остало је да геометри у новообразованој секцији дијеле земљу онима који су могли да се населе. Видјели смо да је фонду земље за насељивање припадала углавном само „царска мераја“, без земље ага и бегова, па ни оних који су били одбјегли, а то су биле највећим дијелом необрађене земље које је требало крчити. На аграрну реформу тада се није ни помишљало. За то је, можда, требало чекати повољније политичке прилике. Потребно је напоменути да су многи у Црној Гори, па и неки међу члановима Комисије, рачунали да ће велики број муслимана отићи са своје одавно насељене земље принуђени умножавањем стоке, нарочито свиња, које је требало да држе насељеници. Секција геометара радила је до 15 јула, када су, прогласом мобилизације, пошли у војску. Тромјесечни рад Комисије требало је да настави један нови орган који је на основу закона који је требало донијети имао да води главне послове око насељавања преко својих одбора у Пећи и Ђаковици, али је и даље генерал Радомир Вешовић имао велики удио нарочито у надзору извођења те акције, прије свега с војничке стране.

Наметала се потреба да се законским путем регулишу сва питања која је у свим новоослобођеним крајевима Црне Горе требало рјешавати у вези са акцијом насељавања. Законом је требало замијенити „до коначног рјешења“ онај пропис на основу којег је требало да се отпочне с аграрном реформом, о којој је више пута било ријечи и у Народној скупштини. Поводом Пројекта закона о насељавању који је био израдио Финансиски одбор Народне скупштине развила се била у Скупштини дуга дискусија која је била уствари одраз горућих проблема из области аграрних односа у Црној Гори, посебно у областима ослобођеним у рату 1912 године. Пројекат Закона о насељавању рађен је на основу упутстава које је 31 јануара 1914 био дао Државни савјет.¹¹) У Скупштини је нарочито дискутовано о количини земље коју је требало давати појединим породицама, имајући у виду њихове тешкоће при напуштању старог огњишта. У дискусији о овоме било је осврта на ранији начин насељавања Никшића, Зете, Улицћа и Колашина које је вошено без постојања икаквих одређених законских прописа. Указивано је на потребу да се нови фондови земље, око 700.000 хектара, доби-

¹⁰ Државни архив, Мин. унутр. дјела 1914, 2286 и војни брзојав 1225.

¹¹ Стенографске биљешке о раду Црногорске народне скупштине 1914, 432.

јених у току Балканског рата, дијеле не свима једнако, „на пушке“, под паролем „Сви смо ратовали, па сви треба да имамо и дијела од у рату добијеног“, већ онима којима замља треба, који је немају и који ће добијену земљу сами радити и од тога живјети. Овим се уствари реаговало на начин додјељивања земље добијене у рату 1876-78 кад су поједини, у првом реду војни главари, захватили веће површине земље од које су давали безземљашима под аренду и тако се богатали, образлажући то искиључиво заслугама у минулом рату. Јасно је било да нове прилике и схватања нијесу допуштале да дође поново до изражаја политика снаге главарског војничког слоја која је била карактеристична за вријеме непосредно послитје првог проширења црногорске државе, углавном од 1879 — 1881. Неки посланици су се задржавали пред тешкоћама рада на издвајању оних површина земље које су поједини велепосједници присвојили од „царске земље“ и разних утрина граничних њиховим имањима, обећавајући чивчијама да ће за извјесно вријеме послитје крчидбе тих површина бити сасвим ослобођени од плаћања дохотка. Предлагано је да се образује посебна комисија правника која је требало да установи вриједност свих тапија на таква и слична имања и да се онда на основу тога материјала приђе пробавање права својине над једним дијелом обрадивих површина, које би свакако дуго трајало, знатно помогло онима које је требало населити а који су углавном могли да рачунају да ће добити земљу коју ће крчењем морати да оспособљавају за обраду. У Скупштини је истичано да је Аграрна комисија само у околини Таковице одвојила 26.000 рала и да би тамо требало населити око 500 породица, што је значило да би поједина породица добила нешто више од 50 рала. Рачунало се да ће се од 50.000 фамилија колико их је било у Црној Гори иселити највише 5.000. Ако би се свакој дало по 30 рала, онда је требало имати на располагању 150.000 рала. Превиђало се да у Пећкој и Таковичкој области има са неизмјерном земљом по 50.000 рала, а у Бијелом Пољу, Пљевљима, Плаву и Гусињу 50.000, што је значило да би било доста земље за свих 5.000 породица.¹² У току дискусије Јанко Вукотић је истакао да је Аграрна комисија са геометрима већ премјерила 24.000 и неколико стотина рала и направила цртеже са знацима гдје кога треба населити.¹³ Из овога се види да раније наведени подаци Комисије о количини премјерених земаља за насељавање нијесу били потпуни. Такође је предлагано да се постављено аграрно питање рјешава путем откупа спахиске земље, као што је

¹². Исто, 454—5.

¹³. Исто, 475.

то било учињено у Србији седамдесетих година, и да сељаци добијену земљу отплаћују држави. Уједно је предлагано да се то учини и у Никшићу, Зети и Улцињу гдје су насељени Црногорци били чивчије на спахиској земљи и служили „на ругло старосједиоцима“.¹⁴ Овакви предлози су били максимални захтеви у рјешавању аграрног питања које се по себи поставило у најширем обиму послје присаједињења крајева ослобођених у рату 1912 године. Даље, предлагано је да се насељеницима помогне стоком, новцем, алатом, па и да се пошаљу мајстори да им подижу куће.¹⁵ Посланици су тражили да се донесе правилник о диоби земље појединим породицама. У Скупштини је вођен спор о систему насељавања, то јест да ли ће се за основицу узети систем груписања насељеника на основу племенске припадности, по батаљонима или нахијама, или не, као и да ли да се поједине површине земље дају батаљону, па да је он дијели појединим војницима, као што је то учињено 1879-80 у Никшићком Пољу, или не. У вези с овим указивано је на штетност дијељења по племенима уопште па и насељавања у новоослобођеним крајевима. Из дискусије у Народној скупштини видјело се да су непокретна и покретна добра одметника, такозваних качака,¹⁶ наређењем владе била конфискована, заведена у нарочити инвентар, дата на рад појединцима с тим да приходи припадају државној каси. Коначно рјешење о оваквим земљама није се могло донијети прије закључења мира с Турцима и прије него што се види како ће остали савезници у сличном случају поступити.¹⁷ Напоменуто је да би примјена принципа Имовинског законика, у случајевима спорова до којих би несумњиво долазило, поводом богађења појединаца путем пљачке земље у Метохији, била од штете и за државу и за народ. Напомињано је да Законик није уопште примјенљив на новодобијеном подручју, особито у Метохији. Предлагано је да се донесе пропис да нико не може куповати земљу у Метохији изузев државе, напомињући да ће „држава наћи начина да те земље купи само за рачун наших земљорадника“.¹⁸ У овом смислу је и Министарство унутрашњих дјела још 16 јануара 1913 донијело наредбу да све куповице учињене послје уласка црногорске војске у нове крајеве неће важити. Други су предлагали да се забрани приватницима да купују више од 30 рала земље, и то онда кад држава не буде у могућности да купи такво имање, а било је и

¹⁴. Исто, 440.

¹⁵. Исто, 445.

¹⁶. Овим именов су се и у раније доба називали одметници који су нападали турске караване, због чега је, на примјер, Качаничка Клисура и добила ово име.

¹⁷. Исто, 476.

¹⁸. Исто, 482.

оних који су били за право куповање земље без икаквих ограничења. Дуго је дискутовано о надлежности Главног одбора за насељавање. Настојало се да му се ограничи права искључиво на одређивање нечијег права на насељење и мјеста које је поједина породица требало да насели. Доста оштра расправа је вођена и око мјеста гдје треба да буде сједиште Одбора, на Цетињу или у Пећи. О овоме је дискутовано поводом сумње неколико посланика да ће Главни одбор правилно радити ако му сједиште буде на Цетињу. Неки посланици су изразили бојазан да Главни одбор не преузме улогу одбора који је куповао земље у име државе од мухацира последије рата 1876-78, а чији су чланови одвајали за себе најбољи дио од њих. У дугој дискусији о појединим члановима Пројекта закона о насељавању непрекидно је истицано да треба добро пазити да се насељавање у Метохији не заврши као оно раније у Никшићком Пољу, Зети и Улцињу гдје је обичан борац — насељеник био лишен, биједношћу свог новог положаја, достојанства борца против турске власти у такозваном Вељем рату.

Најзад, 27 фебруара 1914, последије доста дуге дискусије донесен је Закон о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе. Законом је проглашена за државну имовину сва земља у новим крајевима за коју нико други није имао сигурне доказе на основу којих је могао да брани право својине над њом. Даље, држава је, ради потпунијег извођења насељавања задржала за себе право прече купње оне земље која је била у искључивом посједу појединаца или „неличних имаоника“. Приватник који је хтио да прода своју земљу или дио од ње обавезан је био да о томе обавијести новособорани Главни одбор за насељавање који му је најдаље последије пола године дозвољавао продају или је земљу откупљивао за државу. Иначе, све куповице, учињене од дана ослобођења ових крајева, сматране су неважећим. Дио државне земље могао се отуђити само на основу чл. 164 Устава који је то право допуштао Народној скупштини. Законом је основан Главни одбор за насељавање новоослобођених крајева који су сачињавали претсједник, четири члана и дјеловођа. Све његове чланове именовао је краљ на основу предлога министра унутрашњих дјела а по сагласности Министарског савјета за три године. Требало је да се по потреби образују и мјесни одбори чији су чланови морали бити именовани на исти начин. На основу одредбе Закона искључиво право насељења имали су они који се баве земљорадњом, а допуштало се и занатлијама ако је њихово занимање било од користи за сеоско становништво. По Закону се земљиште за насељавање давало бесплатно, а ако је такву земљу држава откупила, она је насељенику могла уступити уз цијену коштања, додајући овој и износ евентуално учињених трошкова. Закон је прописивао да се једној породици може дати на обраду од 15—30 рала земље и 4.000 м² за кућно-

земљиште и поткућницу, а ако је породица са више чланова, може јој се још дати по 5 рала на сваку мушку главу. Занатлијама чије је насељење било допуштено могло се дати 6 рала земље и 5.000 м² земљишта за кућу и поткућницу (чл. 12). Насељеници су морали за четири године да раскрче и обраде половину дате им земље, а цијелу за шест година, иначе су морали да плаћају дацију и на онај необрађени дио. Закон је омогућивао насељеницима да могу по потреби добити помоћ у новцу путем хипотекарног зајма, који се искључиво морао утрошити за подизање куће, других потребних зграда, набавку стоке, алата и сјемена. Помоћ се могла дати и у натури. Зајам је могао износити највише 1.200 перпера, а допуштала се бесплатна сјеча грађе за подизање куће (у општинским и државним игумама). Са отплаћивањем овога дуга требало је почети послије три године уз извјесне олакшице. Насељеницима дата земља сматрана је за десет година државном својином, рачунајући од дана насељења, а послије овог времена насељеник је постајао њен власник и то под условом ако је на имању саградио кућу по одређеном плану (чл. 16). Ако је насељеник умро прије истека десет година, а није имао насљедника у кућној заједници, онда је држава могла да насели другог, а законитим насљедницима првог држаоца ове земље да исплати одговарајући износ за уложени рад на побољшавању земље по нарочито предвиђеном поступку, путем вјештака. Ако би држава дала накнаду за учињено побољшање земље, онда је други насељеник примао земљу од државе под условом да јој врати издату процјену рада око земље (чл. 17). Главни одбор је имао право да одузме земљу насељенику ако је овај није обрађивао за двије године или је сасвим напустио. Насељеници су били ослобођени плаћања пореза (на земљу) и дације (на стоку) за три године, као и свих државних и општинских приреза изузев школског и свештеничког. Онај који је желио да се насели у новоослобођеним крајевима, а то је могао сваки црногорски држављанин, а и други који је желио да прими држављанство, морао је да се обрати Главном одбору за насељавање прилажући од капетанске власти потврђене податке о броју лица која желе да се населе, полу и годинама старости сваког од њих и увјерење о имовном стању. Молбе је требало рјешавати по реду којим их је Главни одбор добијао и биле су ослобођене таксе. Првјенствено је требало дати земљу у новим крајевима онима који су је имали мање у старим границама Црне Горе, водећи рачуна и о њеном квалитету (члан 22). На позитивно ријешеној молби требало је да се означи мјесто и количина додијељене земље за насељење, а и рок прелаза у црногорско држављанство за оне који га нијесу имали а жељели су да се населе. Насељенике је требало насељавати по постојећим селима или на мјесту села која је тек требало подизати, строго пазећи да, уколико је год то могуће,

куће насељеника буду груписане, имајући око себе само онај предвиђени дио земљишта за кућу и поткућницу (чл. 24). Једино је полицијска власт могла допустити некое насеље ван села. Осим кућног земљишта и поткућнице, насељенику се морало дати остала земља на једном мјесту, у једном комаду (чл. 26). Тако је требало да буде и при диоби чланова кућне заједнице, изузимајући од овога винопраде воћњаке, и бостане за све оно вријеме док насељеници не постану сопственици додијелене земље. Насељењем је насељењем добијао сва права учешћа у коришћењу комуна села и удуга општине. При подизању нових насеља, имајући у виду број насељеника, морало се оставити земљиште за заједничке потребе за које нијесу важиле одредбе чл. 709 — 715 Општег имовинског законика, које се односе на право располагања племенском имовином. Сваки насељеник је Законом био обавезан да најдаље за десет година од добијања рјешења о насељењу прода или на други начин пренесе сву своју непокретну имовину коју буде оставио у старим границима Црне Горе некое који је и даље остао да тамо живи (чл. 30), иначе је капетанска власт требало да такву имовину изнесе на јавну продају и новац, последије исплате дугова, пошаље власнику насељеном у новом крају. Уколико је добијени новац од продатог имања био мањи од износа старог насељениковог дуга, учињеног до 22 септембра 1912 године, онда је домиривање вршила Хипотекарна банка на рачун власника земље који је добио у новом крају, тако да је овај за сваких 100 перпера дуга добијао по једно рало земље поред оне количине која му је иначе била додијелена (чл. 34). Трбало је још да министри унутрашњих дјела и финансија донесу правилник са законском снагом у коме је требало да се прошире поступак за рад власти при насељавању, начин вршења контроле над извршавањем законских наређења, план за подизање нових села, висина интереса на хипотекарне зајмове и начин наплате дуга, дјелокруг рада Главног одбора и мјесних одбора за насељавање, величина земљишта за заједничке потребе села и др. Из даљих података које имамо на располагању не види се да је Законом предвиђени правилник био икад донесен.

Ускоро последије доношења Закона о насељавању, средином марта 1914, образован је Главни одбор за насељавање са сједиштем на Цетињу. За претсједника Одбора био је постављен војвода Гавро Вуковић, претсједник Државног савјета у пензији, а за чланове: Мило Дожић, чл. Великог суда, Филип Јерговић, претсједник Главне државне контроле, Гаврило Церовић, претсједник Обласног суда на Цетињу, и Михаило Ивановић. бивши вршилац дужности чл. Великог суда, и за пословођу Новича Новичић, писар Државног савјета. Истовремено су образовани и мјесни одбори у Пећи и Баковици. За претсједника

Мјесног одбора у Пећи постављен је професор Душан Вуксан, а за чланове: Александар Бојовић, учитељ, Томо Поповић, управник Царинарнице, Живко Рајовић, трговац, Назим-бег Махмутбеговић и за дјеловођу Симо Шукловић, учитељ. За претседника Мјесног одбора у Баковици постављен је поп Јово Ђесаровић, а за чланове: Лука Мијушковић, управник Царинарнице, Благота Селић, члан Општинског суда, Алиага Залим, велепоседник, Саво Стојановић, трговац, и за дјеловођу Никола Кастратовић, учитељ¹⁹. Поводом спровођења одредаба Закона „Глас Црногорца“, службени орган, тих дана је писао да ће се путем давања разних концесија отварати радови у новоослобођеним крајевима и тако спречавати иселјавање Црногораца у Америку ради запослења²⁰. Одмах по организовању Главног одбора митнистар унутрашњих дјела наредио је Обласној управи у Пећи да најтачније извршава сваку наредбу и упутство које буде добијала од Одбора у циљу што бржег насељавања у Метохији²¹. Генерал Вешовић је још раније из Баковице упозоравао да треба што прије отпочети са насељавањем, да се не би десило да земља остане необрађена. У писму упућеном Јанку Вукотићу, 15 марта 1914, истицао је да Црногорци не мисле да ће доласком у Метохију добити обрађене земље и готове куће за уселење. Уједно је напомињао да Црногорци нерадо гледају на земље у околини Баковице. Више би жељели да се населе око Пећи и да због тога тамо не треба радити на премјеравању земље док се не насели околина Баковице у којој нарочито добро треба предусрести све оне који буду дошли да се населе, јер ће им тамо услови живота бити тежи, нарочито због близине границе коју је требало чувати. Претседник Ј. Вукотић се сложио с овим предлогом. Једна од првих мјера у циљу стварања услова за насељавање је захтјев Главног одбора да Министарство финансија стави на располагање Мјесном одбору у Баковици 100.000 килограма државног жита на име издавања тајна ошима који су тамо долазили ради насељења²².

Узгред напомињемо да је баш у то вријеме држава привремено населила, мимо одредаба донесеног Закона, неколико задружних фамилија Куча и Братоножића у селима Вусање и Хоти, из којих су се иселјавали муслимани које држава у томе није имала право да спречава. Интереси осигурања границе и овдје су били свакако одлучујући, иако држава није тим презимала никакве нарочите обавезе према насељеним породицама²³.

¹⁹. Глас Црногорца 1914, 15.

²⁰. Исто, 18.

²¹. МУД 1914, 3775.

²². МУД 1914 (21 априла).

²³. Глас Црногорца 1914, 24.

Насељеницима у Метохији, Таковичкој области, требало је по предлогу генерала Вешовића изићи у сусрет још и грађењем кућа-плотара, јер је без њих насељење било немогуће. У ову сврху тражено је Мјесном одбору у Таковици одобрење кредита. Тада је била извршена и процјена трошкова око прављења једне такве куће-плотаре. Са 150 перпера могло се платити: кров, даске, гвозђарија и марагун, с тим да се материјал донесе кулуком до мјеста гдје је требало градити такву кућу. Пошто није било цријепа, кров је требало правити од дасака. Дебљина плота, који је послѣје требало прекрити даском, са влажном земљом између, била би 20—30 см. Да би навријеме овакве куће биле готове, требало је десет дана раније најавити долазак групе насељеника²⁴. Из даљих података види се да није било никаквог плана при долажењу оних који су жељели да се населе. Истина, Главни одбор је најављивао Мјесном одбору у Таковици да ће тамо стићи, на примјер, 56 Ровчана, који долазе без породица, само да виде дато им земљиште и да треба да им у свему буду од помоћи, дајући им потребан таин у хљебу мјесто у житгу и др.²⁵ Обласна управа у Пећи се жали Министарству унутрашњих дјела да се велики број сиротих породица из читаве Црне Горе, нарочито из Васојевића, Куча и Роваца, налази у Пећи, да траже куће, жито и новчану помоћ. Напомињемо да је понекад, касније, Главни одбор давао појединцима па и групама насељеника у Таковици новчану помоћ. На примјер, 59-ци Ровчана дато је 560 перпера да их међусобно подијеле²⁶. Једном броју су привремено дати станови и нађено им запослење, а обољелима су набављени љекови. Пошто су многе породице, дошле из старих граница Црне Горе, свакодневно ишле за Митровицу, тражено је да им се забрани насељавање, а да се властима у Подгорици, Колашину, Беранама и Андријевици нареди да задржавају оне који и без изгледа на насељење, онакво какво су власти себи претстављале, на одређеној земљи са кућом и инвентаром, хоће да прелазе у Метохију²⁷. Мјесец и по дана касније Лабуд Гојнић је јављао Главном одбору да само у Пећи има преко 250 породица од којих један дио нема никакво склониште. Сваким даном се увећавао број оних који долазе и не желе да приме земљу у близини Таковице, свакако због несигурности уз саму границу. Тражено је да влада поклони потребну пажњу овом озбиљном питању. Гојнић је предлагао да се у Брежнику близу Пећи („простор од сата и по и више у дужину, а нешто мање у ширину“) населе породице које су већ биле дошле. Тада је напоменуто да ће бити све више

²⁴. МУД 1914, 2211 и 2255.

²⁵. Главни одбор за насељавање, XIV, 3271.

²⁶. Исто, XVI, 10013.

²⁷. МУД 1914, 5698.

оних који ће прелазити, у Србију ако се не ријешти да им се даје земља у околини Пећи²⁸. Петнаест дана касније Гојнић је поново јављао из Пећи да у вароши има око 300 породица са много ситне дјеце, које ће се, заузимањем неколике куће за потребе општине, наћи једним дијелом на улици. Тражио је забрану досељавања и истицао као грешку што није раније одлучено да се околина Пећи одреди за насељавање, јер би тамо са крчењем необрађиване земље ишло доста лако. Гојнић је јављао „да влада треба да буде начисто с тим да се насељење одређено у околини Баковице не може извести на овој основици и са овом помоћи“. Навођено је да су томе узроци: слабије земљиште, клима, жеље појединаца да живе са фамилијама у близини центра и школују дјецу а нарочито избјегавање границе. Тражено је да оне који одбију насељење у околини Баковице треба разумјети, а не претјеривати у кућењу овакве њихове одлуке. Поново је указивано да је требало донијети одлуку да се насели Брезник, Гораждевац и Витомирица, јер су ова мјеста погоднија за крчевину, имају ситногорицу па иако су безводна. Министар Гојнић је предлагао да се понегдје досељеним породицама „уступе и израђена качачка имања, па макар и без аренде“²⁹. Разумије се да овим није престало настојање црногорске владе да насели околину Баковице. За то се залагао и Мјесни одбор за насељавање у овом мјесту, што се види и из захтјева упућеног Главном одбору у којему је од њега тражено да се насељеницима купи по једна кржава која би коштала мало више него три козе од којих је било мало користи³⁰. Значи, Главни одбор је био обезбједио и средства којима су се могле набавити и козе за досељене породице. Из једног документа се види да је командант VI дивизије, Вешовић, тражио да се насељенику из Лијеве Ријеке, Дујовићу, одобри сума од 120 перпера на име помоћи за куповицу једне краве, што је Главни одбор и усвојио³¹. У ово вријеме су и из Србије долазили појединци и, прегледавши надмјерене површине земље за насељавање у околини Баковице, насељавали се³². Из даљих докумената се већ види да су качаци почетком Првог свјетског рата почели да нападају насељене Црногорце, којих свакако није било много дуж границе, палећи им сијено и др., нарочито на територији општине Поношевачке у капетанији Баковичкој³³.

²⁸. Исто, 7930.

²⁹. Исто, 8325.

³⁰. Главни одбор за насељавање, XVI, 10004.

³¹. Исто, XV, 9911.

³². Исто, XVI, 10002.

³³. МУД 1914, 9491.

С овим би била углавном исцрпљена активност Главног одбора за насељавање. Из његове архиве се још види да му је од његовог оснивања до 19 јуна 1914 упућено 10.019 молби за насељење у новоослобођеним крајевима, али ни на једној се не види никакво рјешење о одређивању мјеста и величине земље коју је требало населити. Из молби се види да су молиоци углавном из Куча, Бјелопавлића, Мораче, Колашинских Поља, Липова, Пиве, Бањана и Катунске Нахије. Из једног документа Министарства војног види се да су се за преселење у Пећ јавиле из Цетињског батаљона 39 фамилија са 175 чланова, из Његушког-Њеклићког једна породица са 6 чланова, из Цеклинско-добрског 5 са 17 чланова и Љуботињског 1 са 4 члана породице³⁴.

Да је то тако види се и из једног сачуваног документа Главног одбора из 1915 године. Наиме, тамо се јавља из Таковице да је Одбор још прошле године био упутио 15 породица ради насељења, али отада па до марта ове године није у том погледу ништа учињено. Исте фамилије су и даље живјеле у вароши, „скитајући се без икаква посла и средстава“. Органи власти из Таковице предлагали су да те породице населе село Поношевац које је црногорска војска тих дана била попалила и раселила, напосмињући да им се да „извјестан дио земље и ливаде на обрађивање без аренде и то привремено до дефинитивног решења о државним добрима“. Пошто је тада постао државном својином и виши број оваца и неколико пари волова, предложено је „да се на свако чељаде дадну по двије овце и са оно пари волова да се узајамно помогну и земљу поору, даље да им се даде повремена помоћ по потреби од 100 до 200 перпера према величини задруге, ради набавке најнужнијег алата, поправљања изгорелих кућа и др.“. Уједно је предложено да се у овом и сличном селу населе породице које су упућене ради насељења а сад живе у околини Пећи „без икаква рада и средстава“ а дотадашња помоћ није им била ни од каква стварне користи. Овакав предлог претсједнику Главног одбора био је учињен по споразуму са бригадиром Вешовићем. Наглашено је да би у случају прихватања оваквог предлога „за кратко вријеме имали два наша јака села на граници Албаније“³⁵.

На крају излази да се одлажење већег дијела породица у Метохију, нарочито у локу 1914, ради насељења, углавном вршило без Одбора, јер се његова активност не види довољно из докумената који уопште постоје о насељавању Црногораца и поред нередовних прилика које нијесу престајале све до Првог свјетског рата.

³⁴. Мин. војно 1915, 8309

³⁵. Главни одбор за насељавање 1915, 1084.

2) ОБИЉЕЖАВАЊЕ ДРЖАВНЕ ИМОВИНЕ

Иако је Метохија ослобођена у новембру 1912 године, Министарство унутрашњих дјела тек годину дана касније предузело је мјере да се ограничи државна имовина у овом економски свакако најзначајнијем дијелу проширене црногорске државе. Проналажење и обиљежавање државне имовине требало је да обављају нарочито образоване комисије од по три члана са потребним бројем мјерача, радника и другог особља. За састав комисије био је одговоран министар унутрашњих дјела. Такође је он имао у задатку да одређује подручје на коме треба посао ограничавања државне имовине што прије обавити. Комисије су имале у задатку да најприје изврше општи преглед ради упознавања величине простора и имовине читаве општине чији су удут упознавале или појединог села на чијој су се територији моментано налазиле. Послије овога требало је да пронађу и ограниче све обрадиве земље, ливаде, испусте, шуме и шумска земљишта којима је раније турска власт располагала као државном имовином; да премјере и ограниче све оне површине земље (обрадиве и ливаде) које су у току протекле године дана, од ослобођења Метохије и других крајева, били појединци или општина самовласно заузели; да пронађу, премјере и ограниче све оне земље које су држали појединци а на које нијесу уствари могли полагати никакво право својине „на основу државног правног уређења турске царевине“ и најзад, да премјере оранице и косачице које су биле у посједу приватника са правом својине на њих. Посебно је било истакнуто комисијама да су све шуме и испусти државни, изузев оне за које општине, села и појединци буду у стању да докажу своје право турским тапијама овјереним у царској Тефтерхани у Цариграду. Такође је требало да се пронађу државни забрани и пашњаци уз рјечна корита и потоке и измјерени узму у обзир при одређивању величине фонда земље коју је требало дијелити заинтересованим Црногорцима. У изузетним случајевима, гдје су општине и села били стијешњени, могла се комисијски одвојити извјесна површина од државне земље или шуме и уступити овима, а могло им се омогућити да „безплатно уживају испаше и жиробаје у државним шумама“. Комисија је имала у задатку да пронађе, премјери и ограничи земље и ливаде а само ограничи испусте и шуме црква, манастира и вакуфа. Посебно је требало утврдити податке о броју домаћина у сваком селу, количини обрадиве земље и ливада, броју исељених и количини имања која су они напустили. На крају, комисија је имала да да предлог колико би се гдје породица могло населити на пописаним површинама државне земље и колико би се за поједину могло одредити рала, узимајући у обзир плодност земљишта, саобраћајне прилике и друго. Уз ове послове, за чије је извршење било потребно више

времена, уз најбољу организацију рада, комисија је морала да утврди колико домаћина у појединим селима живи као чивчије и колике дохотке они дају власницима земље на којој живе и добије јасан преглед о стању земљорадње и сточарства, о култури обрађивања земље, алату, здравственом стању људи и стоке и да, што је Министарство највише интересовало састави протокол за свако ограничено државно имање са подацима о његовој површини у квадратним метрима, тачнијем опису граница шума и шумских земљишта и, на крају, да да приједлог за начин насељавања и мјере које треба предузети у вези с тим у циљу рјешења питања опстанка великог броја беземљаша, нарочито из старог дијела Црне Горе, и економског унапређења новоослобођених крајева уопште³⁶. Ратне прилике, види се, задржале су извршивање овог врло важног и много обимног задатка постављеног Упутством за испитивање и ограничење државне имовине у новоослобођеним крајевима. У марту 1914 Обласна управа у Пећи обавјештавала је Министарство само да има државних добара без икаквих ближих података о томе³⁷. Из једног каснијег расписа Министарства унутрашњих дјела види се да се није поступило према упутству из новембра 1913, то јест, није се ништа ограничило од државне имовине која је раније сматрана својином турске државе, под разним називима, већ да, напротив, органи црногорске власти штите појединце и отворено им иду на руку омогућавањем да државна добра искористићавају као своја, наводећи као примјер да је на једном мјесту одобрено сељацима да могу продати ради експлоатације један огроман комплекс јелове и смрчеве шуме, иако нема никакав доказ да на то имају право. Уступање племенских, општинских, сеоских, црквених, манастирских и вакуфских шума ради експлоатације могло се допустити без одобрења надлежног министра само за опште потребе под одређеним условима на основу члана 28 Расписа о шумама из априла 1909 год. Овим и вјероватно посљедњим актом врло оштро је указано органима мјесних власти да више не дозвољавају да се на било који начин угрожавају држави њена права на ма каква непокретна добра, а нарочито на шуме³⁸.

Раду комисије на пописивању државних имања сметало је сељење чивчија — муслимана, који су се, нарочито с прољећа 1914, селили из једне општине у другу, с једног читлука на други. На основу обавјештења о таквим случајевима селидбе види се да су томе и аге доприносили с циљем да би ослабили права чивчија и да би на тај начин и даље могли да полагају право на

³⁶. МУД 1913, 3319.

³⁷. Мин. иностраних дјела, дјелов. протокол 1914, 1142.

³⁸. МУД 1915, 71, Глас Црногорца 1915, 5.

своја уствари напуштена имања. Министарство унутрашњих дјела одлучило је да се таква сељења онемогућавају³⁹.

Муслимани су и на други начин гледали да и даље обезбиједе право на њихове некретнине. Наиме, сви чланови из појединих, углавном посједничких, породица иселјавали су се сем једног који је остао на имању све дотле док му не испане прилика да прода непокретна имања па да онда и он пређе у Турску. Увидјевши то, црногорске власти су наредиле да се онемогући таква селидба, то јест да се сви иселе из куће или сви да остану и даље на имању⁴⁰.

Пописивање државних земаља истовремено је вршено и у општинама Мојковац, Равна Ријека, Фоча, Саш и другдје. Тако, на примјер, у Мојковачкој општини била је пописана земља 199 домаћинстава и установљено да су 21 присвојили 46 и по рала земаља на коју је држава полагала искључиво право својине⁴¹. На територији општине Равна Ријека пописана је земља 176 домаћинстава и установљено да су 46 од њих присвојили 202 рала земље на коју је држава полагала искључиво право. Напомињемо да се она земља на којој су живјели мухацири, иселјени из Колашина последије ослобођења овога од стране црногорске војске у рату 1876 — 78 сматрала као њихова својина⁴². У Фочанској општини држава је сматрала за своје 280 дунума (дунум — 1000 м²) земље избјеглих⁴³, док је са територије општине Сашке било одбјеглих 165 који су оставили 784 рала обрадиве земље и 592 косе ливаде које је држава сматрала за своје. Узгред напомињемо да је на земљи одбјеглих радило само 5 чивчија муслимана, док су остали били Срби који су живјели на тој земљи раније од 2 па до 100 година, просјечно 45 до 50 година највећи дио њих⁴⁴.

Такође ваља истаћи да је наредбом шефа Врховног штаба црногорске војске Јанка Вукотића од 19 новембра 1912 било наређено Обласној управи у Бијелом Пољу следеће: „Ко се од Турака не би у року од шест дана пријавио управи и ко се не би покорио законским обавезама, све покретно имање таквих предајте на јавну лицитацију у корист државне благајне, а непокретно имање протоколишите као државну имовину“. С прољећа идуће године министар унутрашњих дјела био је наредио да се повраћеним муслиманима врате сва њихова имања која су

³⁹. МУД 1914, 2768.

⁴⁰. МУД 1914, 4806.

⁴¹. Мин. фин. и грађевина (записници о попису и прегледу непокретних добара у општини Мојковац од 25 априла 1914).

⁴². Исто (Записник о ограничавању непокретних добара општине Равна Ријека од 3 априла 1914).

⁴³. Исто (списак одбјеглих из општине Фоча од 30 септ. 1915).

⁴⁴. Исто (списак имања одбјеглих из општине Сашке од 8 окт. 1915).

била протоколисана као државна својина. У Обласној управи су били мишљења да се свим повраћеним до краја јула 1913 врате сва непокретна имања, а од покретних само она која су у „натури затечена“. Иначе, „држави би требало неколико стотина хиљада да исплати свим разлику од цјелокупног имања покретнога и непокретнога које им је уништено од објаве рата до данас“⁴⁵. Из свега излази да су многи нови моменти, свакако политички у првоме реду, чинили да одређени органи државне власти просто нијесу, могли бити начисто са коликим је фондovima земље држава уопште могла рачунати као са својом својином, како у овим крајевима, о којима је сад било ријечи, тако углавном и у Метохији у коју је требало преселити највише оних који су били жељни плодне земље.

Ово је све што се на основу докумената који нам стоје на располагању може рећи о једном значајном задатку за чије је извршење свакако требало имати доста услова (политичких, организационих, кадровских и др.), али којим би било отпочето, макар на који начин, рјешавање неколико крупнијих питања особито значајних за даљи развој националних, политичких и економских односа на овом подручју ослобођеном од црногорске војске у ослободилачком рату 1912 године. Започета активност црногорске владе у овом правцу донекле јасно говори о увиђању потреба црногорског народа, али и о недовољним снагама и врло тешким условима под којима је то требало изводити.

3) СУЗБИЈАЊЕ ТРГОВИНЕ ЗЕМЉОМ

Престанком турске власти у новоослобођеним крајевима нагло се развила трговина земљом и убрзао процес диференцирања посједа. Промет земљом захватио је, поред имања појединаца, приватника и исељеника, који су са турском војском напустили имања, и дјелове земљишта у атару села и општина као и оне површине земље, ораница, ливада и шума које су се за доба Турака под разним именима означаавале као државне, „царске“, „миријске“. Црногорске власти су два мјесеца након ослобођења Метохије нашле за потребно да се томе енергично супротставе и то, углавном, из два разлога. Прво, трговина земљом још више је могла да компликује односе на прикљученој територији. Осиромашење једних и богаћење других свакако је морало бити помогнуто и шпекулантским средствима појединаца у ситуацији кад још није била уствари учвршћена црногорска власт у тим крајевима, што је морало имати за посљедицу отежавање ионако тешког стања у вријеме ратних догађаја који су се доста брзо развијали. Друго, мислимо још важније, трговина земљом

⁴⁵. МУД 1913 (комесар из Б. Поља мин. унутр. дјела Ј. Гојнићу 22 јула).

морала је утицати на смањење земљишног фонда са којим је црногорска влада, такорећи, једино и рачунала при спровођењу политике насељавања у току 1914 године. Отуда су интерес Црне Горе и углед њене власти у крајевима, чије је ослобођење она одавно прижељкивала и за њега се борила, захтијевали хитну интервенцију, нужне мјере, како с гледишта оних који су тамо живјели, тако и с гледишта оних које је тамо требало населити.

По Имовинском закону, члану 93 и 831, за склапање купопродајних уговора потребно је било имати судску потврду као гаранцију права на то, али према посебном наређењу Министарства правде то није важило за новоослобођене крајеве. Тамошњи судови нијесу били мјеродавни да дају потврду за купопродајне уговоре непосредно иза ослобођења тих крајева⁴⁶. У случају издавања потврда није се признавало пуноправно стицање својине на непокретна добра. Власници, који су полагали право на продају присвојене земље: исељеника, општинске, сеоске или државне, могли су да буду сматрани само као њени држитељи⁴⁷ који су имали само фактичку власт над њом, али не и правну, и зато онда „нико не може пренијети на другога више права него што га сам има“. У случају извршене купопродаје земље на бесправан начин а и због јављања њеног стварног власника, штету је имао да сноси купац, наравно много више него што би доласком власника био оштећен подржник земље⁴⁸. Претсједници општина су позивани на одговорност због, рецимо, продаје земаља одбјеглих муслимана чија је стока могла да буде реквирирана за државу⁴⁹.

Доношењем Закона о насељавању новоослобођених предјела у фебруару 1914, чији су 2 и 3 члан говорили о случајевима допуштања продаје и куповања земље, наметала се потреба доношења прецизнијих прописа који су имали да регулишу ово питање. Наиме, чланом 2 поменутог Закона држава је задржавала право прече купње, па било да имања продају приватна лица или нелични власници земље. Ово је уствари била мјера донекле уперена против богатих који су настојали да купују знатније количине земље у циљу трговине или у циљу стварања великих посједа чије би дјелове давали сиромашним појединцима на обрађивање под условом плаћања уобичајеног дохотка. Требало је, значи, задржати земљу за земљорадника који је желио да се тамо насели, па или да је купи за готов но-

⁴⁶. Чл. 45 Уредбе о управним, судским и финансиским властима у новоослобођеним областима од 10 дец. 1913.

⁴⁷. Чл. 811 Имовинског законика.

⁴⁸. МУД 1913, 230, Гл. Црногорца 1913, 3.

⁴⁹. Архивско одјељење Држ. музеја 1913, III, 83

вац или да му је држава купи с тим да јој је он касније отплати. Доношењем Закона о насељавању новоослобођених предјела, надлежност рјешавања спорова у вези са продајом имања прешла је на тек образовани Главни одбор за насељавање. Наиме, сваки онај који је желио да прода имање морао је о томе да извијести Главни одбор који је дозвољавао продају у случају да земљу купује беземљаш, управо онај који није могао да постане већи посједник, или је земљу имала да откупи држава, о чему је, најзад, Министарски савјет доносио коначну одлуку. Ако су мјесне власти потврђивале уговор без одобрења виших органа, њени органи су морали бити кажњени као и купац и продавалац земље. Новим прописима истицано је да нема разлога да се због овако строгих мјера плаше они који су хтјели да купе земљу да би је сами обрађивали као насељеници. Ово је, разумљиво, ишло на руку политици насељавања новоослобођених крајева и зато је држава обећавала помоћ свима онима који су жељели да постану сопственици у овакву сврху купљених земаља. Овакви уговори потврђивани су на основу чл. 29, 30 и 31 Имовинског законика. Чак је и страним држављанима дозвољено да се населе, односно купе земљу, прије него би добили црногорско држављанство путем краљеве милости. У сваком случају, држава је олакшавала услове и купцима и продавцима само ако је то омогућивало насељавање оних који су хтјели земљу да раде и једино од ње да живе⁵⁰.

Тек образовани Главни одбор за насељавање до детаља је прописао упутства у циљу потпунијег извршења захтјева чл. 3 поменутог Закона и расписа министарстава унутрашњих дјела и финансија и грађевина у вези са давањем под закуп имања одбјеглих и уопште иселиених из новоослобођених крајева. Главном одбору требало је доставити у појединостима податке о томе да ли је продавалац властан продати имање, да ли то он чини као власник или пуноправни пуномоћеник, наводећи све своје личне податке. Даље, требало је навести количину земљишта, врсту (ораница или ливада), квалитет и обиљежје граница, податке о оптерећености „заставнијем или заложнијем дугом“, да ли се и на којем комаду земљишта налази чивчија, са колико година старости, и откад земљу обрађује. Посебно се морало навести да ли ће ма који дио земље која је долазила у обзир за продају бити потребан за заједницу села, општине, племена или државе, напримјер за школу, школску башту, канцеларију, ма какву војничку потребу и др⁵¹.

И поред више наређења, уредаба са силом закона и разних расписа, понављали су се случајеви нелегалног присвајања не-

⁵⁰. МУД 1914, 6490.

⁵¹. Главни одбор за насељавање 1914, 9912, Гл. Црногорца 1914, 34.

покретних имања, против којих власти у новоослобођеним крајевима нијесу предузимале ништа. Истина, највише је било оних који су купили и заузели имања одмах по уласку црногорске војске у те крајеве, али је било доста и оних који су после тога, нарочито у току 1913, куповали имања и без одобрења надлежних за то органа највише власти. Није био мањи број ни оних који су непокретна имања присвајали под најразличитијим изговорима, као најпримјер: једни су истицали да су им имања сопственици дали, други да су она узета ради намирења дуга или као подлога, а било је „доста и застављених имања“. За све такве случајеве присвајања непокретних имања наглашавано је да морају бити поништена. И средином 1914 најстроже је било наређено свим управним властима у новим крајевима, тј. обласним управитељима, њиховим замјеницима, капетанима и претсједницима варошких и сеоских општина, да на својим подручјима пронађу сва непокретна имања која су од ослобођења тих крајева, крајем 1912. године, до јула 1914 незаконито присвојена и њихов попис пошаљу Министарству унутрашњих дјела са подацима о величини, врсти, приближној вриједности, чије је оно било и ко и како га је присвојио („купљено“, „даровано“, „узето за дуг као гаранција или у продано име“), која је власт о томе издала ма какву потврду и што је она учинила да омете такво присвајање имања. Поново су сви управни органи упозорени наредбом да се ниједан купопродајни уговор не може закључити без изричитог одобрења Главног одбора за насељавање донесеног у споразуму са црногорском владом у смислу министарског расписа од 31 маја 1914 године. Непрописно закључени купопродајни уговор морао се поништити на штету купца и поред тога што је он дао новац за извршење неodobрене куповице имања. Према наређењу министра правде, које је требало да се донесе, надлежни судови су могли вршити исплату купљених непокретних имања⁵². Два дана после доношења поменутог расписа министар правде, Љуб. Бакић, дао је упутство судовима да потврђују купопродају непокретности само у случајевима које допушта члан 3 Закона о насељавању са претходно изнесеним условима упућеним Главном одбору за насељавање. По упутству је требало да купац, после судске потврде о купопродаји, даје новац суду да га овај преда продавцу одједном или у ратама. Продавано имање морало се огласити ради евентуално нечијег права да може да оспори продају ради дуга, иако се имање могло продати са преузимањем терета. Без потврде имања се нијесу могла ни даривати⁵³. На основу Расписа Министарства унутрашњих дјела о куповању непо-

⁵². МУД 1914, 8301, Гл. Црногорца 1914, 35.

⁵³. Министарство правде 1914, 3583, Гл. Црногорца 1914, 36.

кретних имања у новоослобођеним крајевима Црне Горе⁵⁴ појединци на територији Пљеваљске области су закључивали купопродајне уговоре са власницима земаља на којима је било чивчија који су, истина, имали право прече купње, али нијесу били, најчешће, у стању да купе земљу коју су обрађивали, те су ради тога, продајом земље другоме, били приморани да ослободе те земље и тако изгубе чивчиска права којима су се дотада користили. Због чешћег обраћања чивчија, управни органи су тражили од Министарства унутрашњих дјела објашњење да ли да дозволе склапање таквих уговора и на тај начин доведу чивчије у још тежу ситуацију. Одобравање оваквих куповица морало је погодити доста велик број чивчија који су, напуштањем до тада обрађиване земље, морали пасти на терет општине и држави⁵⁵. До одговора на овакво питање управитеља Пљеваљске области није дошло, највјероватније за то што је баш истог дана, 15 јула, проглашена општа мобилизација у Црној Гори и отпочеле припреме за њено ступање у Први свјетски рат.

У условима доста тешког економског и финансиског стања у Црној Гори, нарочито по свршетку Балканског рата, који је увелико исцрпио материјалне снаге земље, и због још несређених политичких прилика у новоослобођеним крајевима, неувршћености органа црногорске власти у њима и недовољног способног кадра који је имао да обави велик посао на сређивању података без којих се није могло отпочети са спровођењем у живот и онаквих мјера аграрне политике црногорске владе, која је притиском осиромашеног и увећаног становништва доносила наредбе којима је настојала да за релативно кратко вријеме задржи процес убрзане диференцијације посједа у овим крајевима, — учинили су да и оно што је било предузето са позитивним елементима није успјело да ријешити питања особито значајна за велики број Црногораца које је требало тамо населити, и то у ситуацији припрема за један још тежи рат.

4) АРЕНДИРАЊЕ ИСЕЉЕНИЧКИХ И КАЧАЧКИХ ИМАЊА

Ослобођењем Метохије, Плава и Гусиња поставило се, поред осталог, и питање како треба поступити са земљама чији су се власници иселили у Турску као емигранти, мухадџири, или су напустили своја имања и дали се у одметнике — качаке. Површине обрадиве и друге земље која је била својина иселиених и одметнутих биле су доста велике. Због тога што ово питање није било регулисано чак ни до прољећа 1914, кад су донесени прописи на основу којих је ово требало рјешавати, држава, њене финансије а и појединци имали су свакако доста

⁵⁴. МУД 1914, 6490.

⁵⁵. МУД 1914, 8787.

штете. Многи беземљашци, истина, нијесу ни чекали прописе о овим земљама, већ су сами захватили имања исељеника или одметника и обрађивали их. Првим наређењем датим капетанима од стране Министарства унутрашњих дјела крајем марта 1914 године требало је да се све земље одметника даду под аренду. Детаљније упутство о томе требало је да донесе Министарство финансија, јер је оно имало у задатку да управља непокретним имањима која су сматрана државном својином као што су то биле земље исељеника и одметника.⁵⁶ Исто Министарство је имало да води рачуна о давању таквих имања под аренду и купљењу четвртине прихода са њих. Био је постављен задатак да се кљачке земље посебно попишу са детаљним подацима о томе коме је и колико дато од такве земље, односно ко је и колико сам захватио, у циљу да се даде на обраду сва она земља која до тада није била дата никоме, нити је ко био сам заузео. Из овога наређења види се да је, на примјер у Плаву и Гусињу, требало дати све, поред земље, куће и млинове под аренду или, на крају, без аренде до коначног рјешења овог питања, до доношења нових упутстава од стране Министарства финансија.⁵⁷ Јасно је било да су и држава и беземљашци били заинтересовани да се овог прољећа, уочи избијања Првог свјетског рата, обради сва земља и да на тај начин држава дође до што више потребног новца а појединци до неопходних средстава за исхрану. Важност рјешења овог питања присилила је Министарство финансија и грађевина да почетком маја донесе Правила о давању под закуп (аренду) имања одбјеглих и исељених из новоослобођених крајева. Из Правила се види да је бригу о напуштеним имањима требало да воде обласне управе и царинарнице. Наиме, да оне дају под аренду таква имања онима који ће их држати као своја, с тим што се мора водити протокол пописаних исељеничких и одметничких имања, посебно за једна и друга. Царинарнице су имале у задатку да прикупљају новац од аренде. На примјер, имања 57-це исељених муслимана у Беранској области била су дата под аренду за годишњу своту од 6467 перпера, док је трогодишњи износ аренде био 19.359 перпера.⁵⁸ Изузетно су најсиромашнији могли аренду предавати у натури с тим да царинарница путем инканта продаје донесене производе. Строго се морало пазити да се појединцу да под аренду само онолико земље колико је он био у стању да обради, јер се најстроже забрањивало свако давање земље у преаренду. На ово је свакако утицало и искуство државних органа сте-

⁵⁶. МУД 1914, 3607.

⁵⁷. МУД 1914, 4807.

⁵⁸. Мин. фин. и грађ. 1915, 6355 (Протокол арендираних имања исељених из Беранске области. Напомињемо, уједно, да је једно од ових имања задржала мајка исељених, док су два друга била дата за дуг исељених).

чено послѣ првог проширења Црне Горе у рату 1876-78 кад су се земље могле давати у преаренду због чега су поједини главари црногорски били тежи ономе који је земљу обрађивао од власника који је живио у Турској. Давање земље под аренду морало се судски потврдити и арендатор ју је могао држати најдуже двије године, с правом да послѣ овог рока може обновити уговор. По правилима су и исељеници могли арендирати своја имања за двије године, под условом да се такав уговор судски потврди и да арендатори могу узети под аренду само онолико земље колико су били у стању да обраде. Качачка имања су се давала под аренду споразумом управне и царинске власти. Било је строго забрањено да се имање арендира или купује под туђим именом. Десетак и друге дажбине нијесу улазили у аренду и арендатор је био дужан да десетак редовно плаћа држави или њеним закупцима, што је свакако морало да отежава његов положај. Аренду је требало плаћати сваке године до 1 децембра. На основу Правила држава је полагала пуна права на исељеничка имања, јер се према њима (чл. 13) и чл. 4 Закона о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе куповица и продаја ових имања једино могла извршити на основу чл. 164 Устава, то јест одобрењем Народне скупштине, и то уз назначење да ће купац сам земљу да обрађује. Препродаја имања се најстроже забрањивала. Посебним чланом било је наглашено да са оваквим условима давања имања под аренду треба упознати људе у старој Црној Гори.⁵⁹ У јулу исте године тражено је да се аренда са напуштених имања оптерети општинским порезом. Ова и друге примједбе на ранија Правила намећале су потребу да се допуне прописи о арендирању, свакако у смислу повећавања државних прихода и са оваквих имања, али до тога није дошло због ступања Црне Горе у Први свјетски рат.⁶⁰

5) РЕГУЛИСАЊЕ ОДНОСА ИЗМЕЂУ АГА И ЧИВЧИЈА

Аграрна комисија која је била образована у сврху утврђивања свих потребних података без којих се уствари није могло радити на макаквом плану насељавања и другим пословима није успјела ни приближно статистички да прикаже стварну ситуацију односа на земљи у новоослобођеним крајевима, посебно у Метохији. Прије свега, није успјела да установи број чивчија и упозна њихов положај и обавезе у односу према агама на чијој су земљи живјели. Према непотпуним подацима које је Аграрна комисија успјела да прикупи, на примјер о броју рала које су поједини већи посједници држали и послѣ осло-

⁵⁹ Мин. фин. и грађ. 1914, 4567, Глас Црногорца 1914, 25.

⁶⁰ МУД 1914, 8398.

бођења ових крајева, јасно се види да је број чивчија био велик и њихов положај тежак исто као и раније. Разумије се да је и прије ослобођења ових крајева било доста несугласица између ага и чивчија, а по ослобођењу, свакако, долазило је, имајући у виду општу ситуацију за вријеме кратког предаха између Балканског и Првог свјетског рата, до знатно тежих заштравања у односима између њих. Црногорска влада није била у стању ни да покуша да се макар колико заложки за ствар мијењања односа између власника и подржника њихове земље. Она није ни помишљала да учини ма и један уствари револуционарни корак у том смислу, па и да није била споља приморавана на одржавање стања какво је било у овим крајевима прије њиховог ослобођења. Вјероватно да је не би ни нужда за земљом привољела на такав корак, па ни у почетку под донекле повољнијим општим политичким условима. Овако можемо закључити и због тога што је она углавном исте односе између чивчија и ага, само нешто измијењене у начину извршавања обавеза према агама, и даље толерисала, на примјер, у Зети, иако су, такорећи, биле фактички престале да важе обавезе које су јој у том смислу наметале одлуке Берлинског конгреса. Из архивских података које имамо о томе видимо само посредничку улогу суда у рјешавању спорова до којих је долазило између чивчија и ага. У циљу потврде изнесеног мишљења о питању њихових међусобних односа у Метохији потребно је да дословно наведемо одговор министра унутрашњих дјела на питање секретара Обласне управе у Пећи, Вуковића, на основу кога су се морали регулисати односи између подржника земље и њихових власника, чивчија и ага. Одговор министров гласи:

„1) Кад чивчија неуредно обрађује агинску земљу, као и кад не даје уредно четвртину, ага треба да се пожали суду и овај има да рижеш да ли ће ага моћи отпустити чивчију или не.

2) Кад чивчија својевољно напусти агинску земљу, било да се куд пресели а још прије ако се одметне у качаке, ага има потпуно право располагања са земљом али се и овај акт напуштања земље у оба случаја има констатовати надлежном управном влашћу — општинском и капетанском.

3) Ага ниуком случају не смије повисивати аренду преко четвртине чивчијама, већ се аренда има плаћати као и у турско доба, док би се ово питање уопште регулисало.“⁶¹⁾

Уколико је чивчија напустио имање на коме је имао подржничко право због зулума који су чиниле турске власти имао је право да се врати на напуштену земљу. Такво право признавале су им и српске власти на оном дијелу земаља у Метохији,

⁶¹⁾ МУД 1914, 2460 (управно одјељење).

који су држале одмах по ослобођењу ових крајева, у новембру 1912 год. Таквима је управо припадало најпрече чивчиско право на раније напуштену земљу.⁶² Поред задржавања истих односа који су постојали између чивчија и ага још у доба турске власти, у свему су задржани и велики посједи оних који су их имали и раније. И ово је карактеристично за став црногорских власти према праву велепосједника и односима на његовој земљи. Аграрна комисија која је радила у Пећи 1914 и пописивала пореске обвезнике, забиљежила је, напримјер, у свом другом протоколу за ову годину, да поред много врло сиромашних породици са изузетно малом количином земље има појединаца као што је то био рецимо, Шашивар Махмутбеговић који је имао 1201 рало оранице и 394 косе ливаде или Хусеин и Таир Махмутбеговићи са 1081 ралом оранице и 550 коса ливаде и други. Црногорска влада је тежила да поједине од ових посједника ангажује у смиривању стања у Метохији, користећи њихову економску снагу па и политички утицај који су несумњиво имали међу муслиманима и Шиптарима. Неке од њих она је увлачила у органе власти, као чланове одбора за насељавање, комисије и друге службе.

6) НАЧИН НАПЛАТЕ ДРЖАВНИХ ДАЖБИНА

За прво пола године од ослобођења нових крајева није уопште наплаћивана никаква државна дажбина. Једино несређеношћу прилика у тим областима можемо да објаснимо то што није отуда приходован ниједан перпер, иако су општа ситуација и финансиске прилике земље тражиле изворе прихода ма са које стране. Тек почетком јуна 1913 команда Пећко-Ђаковичког војног округа обратила се Министарском савјету, поводом прибирања сијена и озимог жита, са питањем како да се приступи наплати пореза од којег је у првом реду требало задовољити потребе војске. За вријеме Турака у овим крајевима држави је на име пореза припадао десети дио убраних плодова, тзв. „десетак“, који су турске власти још из дубље прошлости убирале путем лицитирања, дајући право на наплату десетка од народа ономе понудиоцу који је давао најсигурније гаранције да ће држави предати излицитирану суму. Због ванредних прилика у новим крајевима и уопште у оно вријеме није било могућности да се за кратко вријеме мјесто наслијеђеног турског пореског система уведе систем црногорских дација. За то је требало, прије свега, имати тачне премјере површина обрадиве и друге земље свих домаћинстава, на чему до тада није било баш ништа урађено. У Народној скупштини је претседник владе Јанко Вукотић истицао да постоје намјере „да

⁶². МУД 1914, I, 6072.

се изведе реформа цјелокупног и дацијалног и пореског система на правилној основи: да се класификује земљиште по квалитету, докле се не могне извести катастар, тако потребан“.⁶³ Једино се црногорски порески систем могао примијенити при наплати пореза на стоку. Требало је да Министарски савјет што прије донесе одлуку о начину наплате пореза на земљу у новоослобођеним крајевима.“⁶⁴) Одмах послѣје постављеног питања Министарски савјет је донио одлуку да се, због изузетних прилика које не допуштају да се у тим крајевима уведе црногорски порески систем, бар за 1913 годину државне дажбине прикупљају по систему који је важио тамо до ослобођења од стране црногорске војске. О начину наплате десетка, да ли да се даје на лицитацију, као што је то раније чињено, или да га прикупљају државни органи, требало је да донесе одлуку, према увиђавности и утврђивању корисности, министар финансија.⁶⁵ Одмах након тога Министарство финансија и грађевина обратило се царинарницама и обласним управама да чује њихово мишљење по овом питању, то јест да ли би органи свих управних установа били у стању да прикупљају десетак или да се то препусти уобичајеном начину путем лицитација.⁶⁶ Управа Беранске царинарнице на постављено питање је одговорила да би за државу и народ било корисније да државни органи купе десетак, „јер у том случају не би било трговина са државом и народом од стране закупника десетка“,⁶⁷ док је из Бијелог Поља предложено да се наплата десетка да под закуп, онако како је било у пракси у том крају прије 15-20 година.⁶⁸) Министарство је на основу добијених предлога и свог мишљења, најзад, упутило распис свим царинарницама у новоослобођеним крајевима којим је наређено да се наплата десетка врши путем „давања десетка под закуп појединим приватним лицима која најбоље услове за то буду дала“. Јавне лицитације требало је одржати за вријеме првих осам дана јула. У саставу комисије морали су да буду управник царинарнице, претставник управне власти и један цариник као дјеловођа. Лицитирање десетка појединих села требало је да се врши по увиђавности комисије, али тако да посљедња ријеч за свако село буде изречена једног дана (посљедњег дана лицитације). Лицитанти су морали да прије почетка лицитације положи као каузију 10% суме за коју је десетак одређеног села био уступљен раније, а остатак је морао имати као подлогу непокретно имање лицитанта или имање онога који је јемчио за њега. Закуп десетка се уступао ономе који је нудио

⁶³. Програм Владина рада 1914, стр. 16.

⁶⁴. Мин. фин. и грађ. 1913, 4460.

⁶⁵. Министарски савјет 1913, 88.

⁶⁶. Мин. фин. и грађ. 1913, 4634.

⁶⁷. Под бр. 393, 1913 (16. VI.).

⁶⁸. Мин. фин. и грађ. 1913, 4898.

највиши износ, али по одобрењу министра финансија. Остатак новца, 90% од укупне суме за коју је десетак уступљен, требало је исплатити држави у златној монети по државном курсу из четири пут, и то: 1 октобра и 1 децембра текуће године и 1 фебруара и 1 маја 1914 године.⁶⁹ Напомињемо да је наплата пореза у новоослобођеним крајевима почела тек од 6 децембра 1913 за ову годину, и то само на стоку. Баковичка капетанија требало је да плати за ову годину 22.701 перпер и 80 пара, Плавогусињска 8.216 перп. и 60 пара и Пећка 22.474 перп. и 19 пара.⁷⁰ Касније се напомиње да „у новоослобођеним областима није могуће тачно одредити колико која особа плаћа државних дажбина, јер се тамо порез на земљиште плаћа у природи (десетак)“. Капетанска власт је разврстала домаћинства на три класе, а за прирез се узимала у обзир даџија коју домаћинство плаћа на стоку и десетак који даје држави, односно закупнику.⁷¹ Изгледа да се ни за годину и по дана послје ослобођења ових крајева није било начисто што се тиче начина наплате пореза, али се ипак да установити да је на стоку плаћан порез по црногорском систему. Наплата десетка није вршена на читавој територији присаједињеној послје Балканског рата искључиво путем закупника, већ су га понегдје наплаћивали државни органи. Из једног расписа Министарства финансија упућеног царинарницама у новоослобођеним крајевима само мјесец дана касније види се да се под десетком разумије уствари осми дио рода. Припреме за ступање Црне Горе у Први свјетски рат, који је био на прагу, приморавале су власти на доношење прописа на основу којих је требало обезбиједити потребне залихе држави, нарочито у средствима за исхрану. То чини, уједно, и објашњивим захтјев власти да се са арендираних имања поред наплате десетка наплаћује и четвртина која је отада имала да припада држави а не више одбјеглом али. Захтијевано је да се војне власти не мијешају при прикупљању „десетка агинске четвртине“ као и оног дијела који је припадао одбјеглим члановима породица, јер се ништа са имања није смјело реквирирати прије него се изврши процјена рода и одвоји све оно што је држави имало да припадне.⁷²) Наплаћени десетак прихода и порез на стоку претстављао је доста висок износ, врло значајан за стање црногорских финансија уочи самог рата. Почетком маја ове године тек је јасно било колики је износ десетка и пореза наплаћен преко шест царинарница у новоослобођеним крајевима за 1912 и 1913 годину. Из Књиге наплате десетка за ову, 1914, годину види се да је за вријеме од ослобођења ових крајева (Шљеваља, Бијелог Поља, Берана с Рожајем, Плава, Гусиња, Пећи и

⁶⁹ Мин. фин. и грађ. 1913, 4634.

⁷⁰ Мин. фин. и грађ., књига даџија за 1913.

⁷¹ Мин. фин. и грађ. 1914 (11. IV.).

⁷² Мин. фин. и грађ. 1914, 2379.

Ђаковице) свега наплаћено десетка 577.184 перпера и 61 пара а пореза (на стоку) 29.128 перпера и 67 пара, док су дације и десетак на земљу, стоку, маслине, пчеле, вино и ракију у читавој земљи износили 2,047.000 перпера.⁷³ Очигледно је да су нове мјере, донесене у циљу веће наплате десетка баш у вријеме убирања плодова, све више побољшавале финансиску ситуацију земље, иако ни то, разумије се, није могло задовољити знатно увећане потребе још у Балканском рату јако исцрпљене Црне Горе. О тешким дажбинама које су плаћали сељаци у новоослобођеним крајевима свједочи и захтјев Обласне управе у Пљевљима којим је тражено да им се, иначе оптерећеним општинским и другим дажбинама, олакша плаћање „десетине од дохотка“, јер им је за вријеме Турака наплаћивана уствари осмина „те је онај сувишак између десетине и осмине који износи 2 и по на сто даван за просвјету и војницу, међутим сељаци сад плаћају школски прирез.“⁷⁴ У Пећи се, средином јануара 1915, није купио десетак у природи, већ је по наређењу министра финансија био извршен разрез пореза чије је плаћање било „условљено исплатом реквизиција“, тако да се „од десетка није ништа ни прикупљало ни продавало“, а одбори (вјероватно интендантски!) узимали су разне артикле путем реквизиција.⁷⁵ Тек у октобру исте године помиње се давање десетка под закуп, свакако у много тежим условима за народ и посебно војску у Црној Гори.⁷⁶ У Бијелом Пољу и Беранама десетак је још почетком ове године прикупљан у природи за 1914 и био предат интендантским одборима у свим мјестима, што је свакако првјенствено за потребе војске, било и корисније и практичније него да је био претваран у новац,⁷⁷ док је у Гусињу десетак био продат.⁷⁸ Различит начин наплате десетка говори нам само донекле о различитим условима на појединим подручјима новоослобођених крајева. Уствари, ванредне околности у којима се налазила црногорска власт у тим крајевима и Црна Гора уопште уочи Првог свјетског рата нијесу допуштале спровођење јединственог система ни у погледу наплаћивања државних дажбина.

Оволико је црногорска влада успјела да учини у вези са постављеним питањима из области аграрних односа у новоослобођеним крајевима. Све учињено сматрала је привременим, „до дефинитивног рјешења о државним добрима“, „док би се ово питање уопште регулисало“, а рачунала је са могућностима да ће га ријешити „без потреса и трзавица“.

Ђоко Пејовић

⁷³. Глас Црногорца, 1914, 22.

⁷⁴. МУД 1914, 8515.

⁷⁵. Мин. фин. и грађ. 1915, 400.

⁷⁶. Мин. фин. и грађ. 1915, 5958.

⁷⁷. Мин. фин. и грађ. 1915, 410 и 629.

⁷⁸. Мин. фин. и грађ. 1915, 2932.